

VASPITNO-OBRAZOVNI RAD ŠKOLE

Tanja Ignjatović¹
psihologinja, dr politikologije (studije roda)
Autonomni ženski centar, Beograd
Marina Ileš
mgr.lingvističkih nauka

Primljen: 22.03.2022.
Prihvaćen: 17.05.2022.
UDC: 364.63-057.874:004.738.5
371.213: [364.63:004.738.5
371.121:364.63:[004.738.5
DOI: 10.19090/ps.2022.1.12-30
Originalni naučni rad

DIGITALNO RODNO ZASNOVANO NASILJE U EMOTIVNIM VEZAMA UČENIKA IZ PERSPEKTIVE NASTAVNIKA I STRUČNIH SARADNIKA U SREDNJOJ ŠKOLI

Apstrakt

Predmet istraživanja je to kako nastavnici i stručni saradnici u srednjoj školi sagledavaju digitalno rodno zasnovano nasilje u emotivnim vezama svojih učenika i kako vide svoje kompetencije i ulogu škole. Cilj istraživanja je prikupljanje i analiza stavova, iskustava, znanja i potreba nastavnika i drugog školskog osoblja u vezi sa navedenom pojavom, koja do sada nije istraživana u našem kontekstu. U istraživanju eksplorativnog tipa, kvantitativne prirode, korišćen je strukturirani upitnik, kreiran za ovu priliku. Prigodni uzorak od 209 predstavnika iz devet srednjih škola u pet gradova u Srbiji, ne omogućava generalizaciju zaključaka, ali upućuje na moguće pravce delovanja i potrebu daljih istraživanja. Rezultati ukazuju na umereno prisustvo rodnih stereotipa, više prisutno kod ispitanika iz stručnih škola i muškog pola. Većina ispitanika ne zna da li je reč o ozbiljnom problemu i nikada nije dobila informaciju o konkretnom slučaju. Oni koji imaju saznanje o ovakvim slučajevima izveštavaju o velikim razlikama u iskustvima devojaka i mladića kada je reč o svim specifičnim oblicima digitalnog rodno zasnovanog nasilja, kojem su češće i sa većim štetnim efektima izložene devojke. Skoro svaki peti ispitanik ističe slaba znanja o ovom problemu, a većina nije uključena u preventivne aktivnosti. Prema njihovom mišljenju intervencije treba da su sistemske prirode, usmerene na veći broj aktera unutar i izvan škole.

¹ tanja@azc.org.rs

Cljučne reči: srednja škola, nastavnici i stručni saradnici, digitalno nasilje, rodno zasnovano nasilje, emotivne veze mladih.

Uvod

Interpersonalne relacije u fizičkom i digitalnom prostoru imaju veliku važnost u adolescentnom periodu, ali nose i određene rizike, što potvrđuje značaj njihovog istraživanja (Marín-López, Zych, Ortega-Ruiz, Hunter, & Llorent, 2019; Monks & Van Zalk, 2020). To uključuje i temu digitalnog nasilja (cyberbullying), koje predstavlja namernu ponavljajuću agresiju učinjenu preko elektronskih uređaja, od koje žrtva ne može lako da se zaštiti. Ovo ponašanje slično je nasilju u fizičkom prostoru, ali ima i određene specifičnosti, koje se ogledaju u tome da ne postoje prostorne i vremenske granice, da mu svedoči veliki broj posmatrača (bystanders), jer agresivni akt može biti reprodukovano mnogo puta i opstaje u virtualnom prostoru neograničeno vreme, dok učinilac može ostati anonimno i distanciran, što dodaje negativnom stresu. Takvom iskustvu izloženo je mnogo dece i mladih, a roditeljima i nastavnicima je teže da ga otkriju, jer ga deca retko saopštavaju (Marín-López, et al., 2019; Smahel, et al., 2020; Sorrentino, Baldry, Farrington, & Blaya, 2019; Tokunaga, 2010).

Istraživanja pokazuju znatna variranja u rasprostranjenosti digitalnog nasilja u različitim državama (Smahel, et al., 2020; Sorrentino et al., 2019) i nekonzistentnost u odnosu na polne/rodne razlike (Olumide Adebayo, & Oluwagbayela, 2016; Marín-López, et al., 2019; Smahel, et al., 2020; Sorrentino et al., 2019). Govori se o porastu rizika za činenje ili izloženost takvom nasilju sa uzrastom, ali i da ta varijabla nije od uticaja (Tokunaga, 2010), kao i na čitav niz međusobno povezanih činilaca koji ukazuju da nasilno ponašanje potiče od socijalnog učenja, što povećava važnost programa koji uključuju porodicu, školu i društvo u celini (Marín-Cortés, De los Ríos, & Pérez, 2019; Nasaescu, Marín-López, Llorent, Ortega-Ruiz, & Zych, 2018). Registruje se i znatan nepovoljni uticaj ovog nasilja na emocionalni i socijalni razvoj, akademsko postignuće i zadovoljstvo životom onih koji su mu izloženi (Chatzakou et al., 2019; Livazović, & Ham, 2019; Marín-López, et al., 2019; Okumu, et al., 2020; Smahel, et al., 2020), intenzivniji kada su u pitanju devojke. Podrška vršnjaka, roditelja i škole, odnosno percipirana socijalna podrška na mreži, predstavljaju najznačajnije zaštitne faktore (Frison, & Eggermont, 2015; Frison, Subrahmanyam, & Eggermont, 2016; Livazović, & Ham, 2019; Tokunaga, 2010).

Digitalno nasilje kao oblik *rodno zasnovanog nasilja prema ženama* (koje je usmereno protiv žene zato što je žena) postaje sve značajnija istraživačka tema. Žene, posebno mlade, nesrazmerno češće su izložene određenim i ozbiljnijim oblicima digitalnog nasilja, koji proizvode veće negativne efekte, često su povezani sa sličnim nasiljem u fizičkom prostoru i često potiču od intimnih partnera ili osoba koje poznaju (EIGE, 2017; EWL, 2017; FRA, 2014; Kalaitzaki, 2020).

U adolescentnom periodu značajan broj mladih doživljava svoje prve emotivne veze, koje se mogu uspostavljati i u virtualnom prostoru (cyberdating) i mogu pružiti pozitivna iskustva intimnosti i zadovoljstva, ali imaju i negativne strane. Praćenje, uhođenje i uznemiravanje, kao i seksualno nasilje koje uključuje slanje ili primanje sugestivnih ili eksplicitnih poruka i slika seksualne prirode bez saglasnosti druge strane (abusive sexting) ili osvetnička pornografija (revenge pornography), češće pogađaju devojke i stvaraju ozbiljne i dugoročne posledice po njihovo mentalno zdravlje i socijalne relacije (Kamal, & Newman, 2016; Monks, & Van Zalk, 2020). Strah žrtve od toga da joj se ne veruje, sramota i strah od okrivljavanja, dominantna su osećanja, koja uz druge brojne barijere, od neprepoznavanja zlostavljanja i želje da se očuva tajna, do nepoznavanja procedura zaštite i nepoverenja odraslih i profesionalaca, doprinose neprijavlivanju nasilja (Crismaa, Bascellia, Pacib, & Romito, 2004; Lemaigrea, Taylorb, & Gittoesc, 2017).

I u našem kontekstu istraživanja potvrđuju da mladi u velikom procentu i svakodnevno koriste internet i društvene mreže, kao i da su često izloženi rizicima, poput pornografskih sadržaja ili digitalnog nasilja, češće srednjoškolci i dečaci (Kuzmanović, Pavlović, Popadić i Milošević, 2019; Popadić i Kuzmanović, 2013). Istraživanje rodno zasnovanog nasilja u školama u Srbiji (Ćeriman, Duhaček, N., Perišić, Bogdanović, Duhaček, D., 2015) pokazalo je da ono postoji i da je široko rasprostranjeno, da se izloženost dece povećava sa uzrastom i da su pojedini oblici češće zastupljeni kod devojčica. I istraživanje o seksualnom zlostavljanju dece u Srbiji (Bogavac, Otašević, Cucić, Popadić, 2015) govori o tome da je svako deseto dete preživelo neki od oblika seksualnog nasilja. Starija deca imaju značajno veću stopu iskusva nasilja, prijavljuju veće stope saznanja o iskustvu drugih i veći broj modaliteta nasilja. Istraživanje o digitalnom rodno zasnovanom nasilju (dalje: RZN) kod srednjoškolaca pokazuje da većina nije imala takvo iskustvo, ali i da postoji znatna rodna razlika, odnosno da su mu devojke više izložene u odnosu na momke, posebno kada je reč seksualizovano komentarisanje, uceni da će biti objavljene njihove privatne informacije ukoliko ne pristanu na aktivnosti seksualne prirode, ako i nedozvoljenom objavljivanju fotografija/videoa koje su privatno poslate toj osobi (Pavlović, 2020).

Kada je reč o stavovima i iskustvima nastavnika, dosadašnja istraživanja pokazuju da većina smatra da su deca izložena brojnim rizicima na internetu, a svaki deseti misli da je digitalno nasilje ozbiljan ili veoma ozbiljan problem. Oni veruju da su bolje upućeni u problem digitalnog nasilja od svojih učenika, mada skoro svaki deseti nastavnik iz srednjih škola navodi da je malo informisan, a sličan broj priznaje da ne zna šta bi tačno trebalo raditi kada se učenici požale na takvo iskustvo. Većina izražava stav o potrebi aktivnog angažovanja škole u rešavanju ovih problema, nešto izraženije prisutno kod onih sa kraćim radnim stažom i onih koji češće koriste računar i internet (Popadić i Kuzmanović, 2013). Škola svakako može da bude značajan faktor smanjenja rizika i štetnih posledica digitalnog RZN, jer može da ponudi informacije, obuku, smernice i mehanizme koji podržavaju sigurnost mladih u onlajn prostoru i na društvenim mrežama (Monks, & Van Zalk, 2020).

Predmet našeg istraživanja je to kako nastavnici i drugo školsko osoblje sagledavaju digitalno RZN u emotivnim vezama svojih učenika i kako vide svoje kompetencije i ulogu škole u vezi sa tom temom. Cilj istraživanja je prikupljanje i analiza stavova, iskustava, znanja i potreba nastavnika i drugog školskog osoblja u vezi sa navedenom pojavom, koja nije do sada istraživana u našem kontekstu. U tekstu je, uz prikaz metodološkog okvira i rezultata, diskutovano o mogućim implikacijama za pedagošku praksu u Srbiji.

Metod istraživanja

Eksplorativni tip istraživanja, kvantitativne prirode, korišćen je da se utvrdi (početna) slika stanja o digitalnom RZN-u kojem su izloženi mladi, iz perspektive njihovih nastavnika i stručnih saradnika u školi.

Instrument

Strukturirani upitnik, kao tehnika za prikupljanje podataka, kreiran je za ovu priliku. Pitanja su svrstana u pet celina, koje su, uz socio-demografske podatke o ispitanicima, obuhvatile: stavove o RZN-u, uključujući digitalno RZN u emotivnim vezama mladih; saznanja nastavnika i stručnih saradnika o obimu problema i njihova iskustva u vezi sa tim; sposobnost nastavnika i stručnih saradnika da pruže pomoć učenicima koji doživljavaju ovu vrstu nasilja; mišljenje o ulozi škole u rešavanju ovog problema i potrebe zaposlenih da bi se unapredilo stanje. Najveći broj pitanja bio je zatvorenog tipa (dihotomne prirode ili je uključena i neutralna opcija), manji broj je imao opciju za upisivanje (dodatnih) odgovora, a samo jedno pitanje je bilo otvorenog tipa. Pitanja u formi serije tvrdnji sadržavala su mogućnost izbora odgovora na petostepenoj skali. Upitnik je posredstvom stručnih saradnika u školama dat zainteresovanim ispitanicima na anonimno popunjavanje (u roku od 10 dana, tokom kojih nije kontrolisan način odgovaranja na pitanja), nakon čega su prikupljeni popunjeni upitnici.

Uzorak

Prigodni uzorak ispitanika bio je u skladu sa eksplorativnim tipom istraživanja i ciljevima projekta, i neće omogućiti generalizaciju dobijenih rezultata. Istraživanje je realizovano u periodu od decembra 2019. do marta 2020. godine na ukupnom uzorku od 209 predstavnika iz devet srednjih škola u pet gradova (Beograd, Novi Sad, Paraćin, Pančevo i Prijepolje), koje su iskazale interesovanje za ovu temu (učesće ispitanika bilo je na dobrovoljnoj bazi²). U odnosu na socio-demografske karakteristike,

² To su: Muzička škola "Stanković" iz Beograda, Poljoprivredna škola „Josif Pančić“ i Tehnička škola „23. maj“ iz Pančeva, Srednja škola „Svetozar Miletić“ i Tehnička škola „Mileva Marić Ajnštajn“ iz Novog Sada, Prijepoljska gimnazija i Ekonomsko-trgovinska škola iz Prijepolja, Gimnazija i Ekonomsko-trgovinska škola iz Paraćina.

bilo je 77% ispitanica, 37% ispitanika starijih od 50 godina i 41% sa više od 20 godina ranog iskustva, što odgovara izraženom trendu feminizacije i starenja nastavničke profesije u Srbiji (Vuksanović, 2019). U uzorku je bilo 68% predstavnika srednjih stručnih škola, 56% nastavnika opšteobrazovnih predmeta, 9% stručnih saradnika, a u odnosu na dodatne uloge u obrazovno-vaspitnom procesu, dominirale su odeljenjske starešine – 64%, uz 20% članova aktiva za razvoj školskog programa i 17% članova tima za zaštitu učenika od nasilja, zlostavljanja i zanemarivanja.

Unos i obrada podataka

Odgovori na otvorena pitanja su najpre kodirani (dvostruko, nezavisno), a zatim prevedeni u numerički oblik, te uneti u elektronsku bazu podataka. Korišćen je statistički paket SPSS – verzija 20. Kvantitativna obrada podataka podrazumevala je deskriptivnu analizu varijabli (frekvencije, srednje vrednosti) i testiranje razlike između grupa odgovora u odnosu na socio-demografske kategorije (χ^2 test, a kao indikator veličine razlike Kramerov (Cramer) V-koeficijent, izuzetno Man-Vitnijev (Mann-Whitney) U-test, kada broj ispitanika u dve grupe nije približno jednak, odnosno Wilcoxonov (Wilcoxon) test, za zavisne uzorke. Nisu mogle biti uzete u obzir razlike prema dodatnoj ulozi nastavnika u obrazovno-vaspitnom radu zbog znatnog preklapanja kategorija podataka.

Rezultati

Stavovi ispitanika o rodno zasnovanom i seksualnom nasilju

Stepen slaganja nastavnika i stručnih saradnika za svaku od devet tvrdnji prikazan je u Tabeli 1.

Tabela 1

Prikaz distribucije odgovora ispitanika u vezi sa rodnim stereotipima i reakcijom na zlostavljanje.

	5 (%)	4 (%)	3 (%)	2 (%)	1 (%)	Prosek
<i>1. Devoje se oblače provokativno kako bi privukle pažnju momaka.</i>	9	30	35	19	8	3.12
<i>2. Mladi uče o seksualnosti kroz pornografiju.</i>	2	21	45	23	9	2.83
<i>3. Devojka koja nosi kratke suknje i uske majice sama je kriva ako je neko napadne.</i>	1	3	12	33	51	1.71
<i>4. Nekada je opravdano da momak ošamari svoju devojku..</i>	0	0	0	8	92	1.10
<i>5. Ako je devojka momku slala svoje golišave fotografije, sama je kriva ako se one pojave na internetu.</i>	9	19	15	31	26	2.55
<i>6. Seks bez pristanka je silovanje čak i kada osoba nije pružala otpor.</i>	55	31	6	3	6	4.25
<i>7. Kada osoba trpi zlostavljanje tokom zabavljanja, lako može napustiti takvu vezu.</i>	15	18	41	21	6	3.15
<i>8. Devojke su u istoj meri nasilne kao momci.</i>	11	40	28	19	2	3.39
<i>9. Učenice i učenici imaju poverenja u zaposlene u školi i traže pomoć u slučajevima zlostavljanja tokom zabavljanja.</i>	8	28	52	10	2	3.30

5 – Potpuno se slažem; 4 – Slažem se; 3 – Nisam siguran/na; 2 – Ne slažem se; 1 – Uopšte se ne slažem;

Izričito neslaganje ispitanika izraženo je u odnosu na tvrdnju kojom se opravdava nasilje mladića prema devojci, kao i sa tvrdnjom kojom se okrivljuje žrtva za nasilje zbog izgleda (odeće koju nosi), a izričito slaganje ispitanika registrovano je za tvrdnju da je seksualni odnos bez pristanka silovanje, čak i kada osoba nije pružala otpor. Nešto više od polovine ispitanika bilo je saglasno sa tvrdnjom o „rodnoj simetriji“ nasilja, dok polovina nije sigurna da li učenici imaju poverenje u školsko osoblje i da li bi zatražili pomoć u slučaju iskusitva zlostavljanja. Znatna nesigurnost izražena je i

u odnosu na tvrdnje o načinu na koji mladi stiču znanja o seksualnosti, o tome da se iz veze u kojoj se dešava zlostavljanje može lako izaći, kao i o provokativnom oblačenju devojaka kao načinu da se privuče pažnja momaka.

Ispitanici muškog pola snažnije zastupaju stav o provokativnom oblačenju devojaka ($U = 3147.5$, $z = -1.97$, $p = .049$), dok žene u većoj meri zastupaju stav da je seks bez pristanka silovanje ($U = 3170.5$, $z = -2.039$, $p = .041$). Ispitanici u stručnim školama u većoj meri smatraju da devojke provokativnim oblačenjem nastoje da privuku pažnju momaka ($U = 3768.5$, $z = -2.521$, $p = .012$), da mladi uče o seksualnosti kroz pornografiju ($W = 3961.5$, $z = -2.046$, $p = .041$), da su devojke jednako nasilne kao i momci ($W = 3828.5$, $z = -2.344$, $p = .019$), kao i da učenici imaju poverenje u školsko osoblje ($W = 3923.5$, $z = -2.231$, $p = .026$). Ispitanici koji duže rade u školi u nešto većoj meri smatraju da je apsolutno neopravdano da momak udari svoju devojku ($U = 4726.500$, $z = -2.561$, $p = .010$), ka i da učenici imaju poverenja u školsko osoblje ($U = 4156.500$, $z = -2.781$, $p = .005$), dok oni sa kraćim radnim stažom u manjoj meri smatraju da je seks bez pristanka silovanje ($U = 4414.000$, $z = -2.162$, $p = .031$).

Obim problema i iskustvo sa konkretnim slučajevima nasilja

Skoro polovina ispitanika ne zna da li je zlostavljanje tokom zabavljanja mladih ozbiljan problem među njihovim učenicama, ali većina tvrdi da je to tema neformalnih razgovora među nastavnicima i stručnim saradnicima i sa učenicima u njihovoj školi. Ipak, gotovo polovina ispitanika odgovara da nikada nije čula ili dobila informaciju o konkretnom slučaju zlostavljanja tokom zabavljanja mladih u njihovoj školi, a distribucija odgovora prikazana je u Tabeli 2.

Tabela 2

Prikaz distribucije odgovora ispitanika o saznanjima o obimu problema zlostavljanja među učenicima.

	Ne%	Da%	Ne zna%
1. Da li je zlostavljanje tokom zabavljanja ozbiljan problem među vašim učenicima?	29	26	45
2. Da li je zlostavljanje tokom zabavljanja mladih tema razgovora sa učenicima (na času ili neformalno)?	30	49	21
3.tema profesionalnih razgovora među nastavnicima u vašoj školi (npr. na odeljenjskim večima)?	42	37	21
4. tema neformalnih razgovora među nastavnicima u vašoj školi?	24	54	22
5. tema razgovora sa roditeljima vaših učenika?	33	34	32

6. Da li ste ikada čuli ili ste dobili informaciju o slučaju zlostavljanja tokom zabavljanja mladih koje se odnosilo na učenicu ili učenika u vašoj školi?	49	39	11
--	----	----	----

Ispitanici iz stručnih škola češće izveštavaju o tome da se radi o ozbiljnom problemu ($\chi^2(1) = 11.772, p = .001, \phi = .332$), kao i da je to tema razgovora sa učenicima ($\chi^2(1) = 6.808, p = .009, V = .205$). Mlađi ispitanici u manjoj meri saopštavaju da je ovo tema razgovora sa učenicima ($\chi^2(2) = 8.864, p = .012, V = .234$), dok stariji od 50 godina češće razgovoraju sa roditeljima učenika o ovoj temi ($\chi^2(2) = 8.287, p = .016, V = .242$).

Ispitanici iz ovog uzorka imaju najviše informacija o postojanju psihičkog, zatim fizičkog, a u najmanjem procentu o seksualnom zlostavljanju kojem su izloženi učenici u njihovim školama. Dva puta je češće saznanje o psihičkom zlostavljanju u iskustvu devojaka (35%), nego momaka (16%), dok je čak šest puta češće saznanje o prisustvu fizičkog i seksualnog nasilja prema devojka (19% i 6%) u odnosu na isto iskustvo momaka (3% i 1%). Ispitanici iz stručnih škola u većoj su meri upućeni u postojanje fizičkog zlostavljanja učenica ($\chi^2(1) = 8.812, p = .003, V = .206$) u odnosu na druge ispitanike.

Kada su pitani o saznanjima (direktnim ili indirektnim) o tome da li su njihovi učenici ili učenice doživeli neki od 16 oblika³ digitalnog RZN-a, distribucija odgovora bila je kao što je prikazano u Tabeli 3.

³ Izabrani su najčešće pominjani oblici digitalnog RZN, korišćenjem literature i istraživačkog iskustva organizacije CESI - Centar za edukaciju, savjetovanje i istraživanje (Hrvatska).

Tabela 3

Prikaz distribucije odgovora ispitanika o saznanjima o različitim oblicima digitalnog RZN kojem su izloženi njihovi učenici i učenice.

	<i>Učenica od momka s kojim se zabavlja</i>		<i>Učenik od devojke s kojom se zabavlja</i>		<i>z</i>	<i>p</i>
	<i>Ne%</i>	<i>Da%</i>	<i>Ne%</i>	<i>Da%</i>		
<i>1. Prisilio da pošalje svoje golišave ili fotografije seksualne prirode.</i>	96	4	99	1	-2.333	.020
<i>2. Slao SMS/imejllove, da se uključi u seksualne radnje koje nije želela.</i>	96	4	97	3	-0.632	.527
<i>3. Koristio njene naloge na društvenim mrežama bez njene dozvole.</i>	85	15	94	6	-3.530	< .001
<i>4. Slao preteće poruke.</i>	75	25	91	9	-5.425	< .001
<i>5. Postavljao na internetu njene fotografije zbog kojih se ona osećala neprijatno.</i>	85	15	96	4	-4.382	< .001
<i>6. Zastrašivao kada nije odgovarala na njegove pozive/poruke.</i>	78	22	96	4	-5.840	< .001
<i>7. Koristio informacije sa njenih stranica na društvenim mrežama da uznemirava i omalovažava.</i>	82	18	92	8	-3.922	< .001
<i>8. Napravio njen lažni profil na društvenim mrežama jer je znao da će je to uznemiriti.</i>	92	8	97	3	-2.500	.012
<i>9. Pisao je ružne stvari o njoj na njenom profilu.</i>	82	18	88	12	-2.746	.006
<i>10. Širio glasine o njoj putem mobilnog telefona, imejllova i društvenih mreža.</i>	75	25	88	12	-4.950	< .001
<i>11. Snimio ju je i poslao taj snimak svojim drugarima bez njenog pristanka.</i>	91	9	98	2	-3.310	.002
<i>12. Poslao je toliko poruka da se ona osećala nebezbedno i uplašeno.</i>	81	19	97	3	-5.191	< .001
<i>13. Slao joj je seksualne i golišave fotografije koje nije želela.</i>	94	6	98	2	-1.941	.052
<i>14. Pretio joj je ako mu ona ne pošalje svoju seksualnu ili golišavu fotografiju.</i>	98	2	100	0	-1.633	.102
<i>15. Ucenio ju je na radnje seksualne prirode preteći da će poslati svima njene fotografije.</i>	98	2	99	1	-1.000	.317
<i>16. Koristio je njene fotografije za kreiranje pornografskog sadržaja</i>	97	3	100	0	-2.121	.034

I ovi podaci pokazuju da su devojke, prema saznanjima ispitanika, izloženije svim oblicima digitalnog RZN, kao i da su mnoga od njih učestalo prisutna. U svakom četvrtom slučaju radi se o slanju poruka pretećeg sadržaja, širenju glasina i zastrašivanju kada ne odgovore na poruke, a u skoro svakom petom reč je o korišćenju informacija sa njenih stranica radi omalovažavanja, slanju poruka zbog kojih se oseća nebezbedno, postavljanju fotografija zbog kojih se oseća neprijatno i korišćenju njenih naloga bez njene dozvole. Sve razlike u odnosu na iste radnje učinjene prema momcima statistički su značajne.

Ispitanici iz stručnih škola su u većoj meri izveštavali o saznanjima o digitalnom RZN prema učenicama, i to o prisiljavanju da se partneru šalju obnažene fotografije ($\chi^2(1) = 4.438, p = .035, V = .146$), poruke da se uključe u seksualne radnje koje nisu želele ($\chi^2(1) = 3.953, p = .047, V = .138$), zastrašivanje kada nisu odgovarale na poruke ili pozive momaka ($\chi^2(1) = 4.226, p = .040, V = .142$). Takođe, češće izveštavaju o iskustvu momaka o korišćenju njihovih stranica za vređanje i omalovažavanje ($\chi^2(1) = 5.710, p = .017, V = .166$) i širenju glasina o njima ($\chi^2(1) = 4.632, p = .031, V = .149$).

Navedene radnje, prema saznanjima nastavnika i stručnih saradnika, delovale su ozbiljno i uznemirujuće na učenice (61%), kao i na učenike sa takvim iskustvom (37%). Međutim, znatan broj ispitanika nije znao kakav uticaj su ta iskustva imala na učenice (34%) i učenike (45%). Jedan broj je izvestio da je to bilo smešno devojka (5%) i momcima (18%) pogođenim digitalnim RZN. Kada je reč o saznanjima o reakcijama vršnjaka, ispitanici smatraju da ga oni doživljavaju ozbiljno i kao uznemirujuće, te staju na stranu žrtve-devojke (21%) ili momka (10%), ili nisu znali kako bi reagovali (30% kada je reč o iskustvu devojke i 16% kada su u pitanju momci). Nekim vršnjacima to je bilo smešno, pravili su šale ili širili taj materijal (11% kada je reč o iskustvima devojaka i 20% kada su u pitanju momci). Ipak, trećina ispitanika (38%) nije imalo informaciju o reakciji vršnjaka na nasilje prema devojci, a više od polovine (55%) kada su momci žrtve. Nije bilo statistički značajnih razlika u odgovorima ispitanika.

Procena kompetencija, uloga u pružanju pomoći učenicima i potreba

Jedna trećina ispitanih procenjuje da trenutno ima znanja i veštine da pruži pomoć svojim učenicama i učenicima u odnosu na sve forme zlostavljanja, muškarcu u većoj meri u odnosu na žene kada je u pitanju fizičko nasilje ($\chi^2(2) = 6.614, p = .037, V = .179$). Najmanje znanje (28%) postoji u vezi sa seksualnim zlostavljanjem u intimnom odnosu mladih. Više od polovine ispitanih odgovara da poseduje samo delimične kompetencije da pruži podršku, a tri četvrtine (73%) nije imalo iskustvo obraćanja za pomoć učenice ili učenika zbog bilo kog oblika doživljenog zlostavljanja tokom zabavljanja, a kada je reč o iskustvu digitalnog RZN, četiri petine (82%) ispitanih nije imalo takvo iskustvo. Nije bilo statistički značajnih razlika u odgovorima ispitanika.

Najčešće označeni način postupanja u konkretnim slučajevima obelodanjanja nasilja bilo je upućivanje učenika na stručnu službu ili na školski tim za zaštitu od

zlostavljanja, registrovano kod trećine uzorka. U dve petine odgovora navedeno je da su inicirane preventivne aktivnosti, kao i vaspitno-disciplinski postupci, dok trećina navodi da je uputila učenike na službe podrške u zajednici. Nastavnice su češće upućivale učenike na službe podrške ($\chi^2 = 3.919$, $p = .048$, $V = .309$), dok su ispitanici sa manje radnog staža češće slali učenike odeljenjskim starešinama ($\chi^2 = 5.236$, $p = .022$, $V = .357$). Po mišljenju ispitanika, učenici su u dve trećine slučajeva dobili potrebnu podršku. Ipak, svaki deseti navodi da nije imao povratnu informaciju o tome šta su bile mere koje je škola preduzela.

Najveći broj ispitanih (63%) smatra da je njihova uloga da u okviru rada sa učenicima odgovore na problem digitalnog RZN-a u emotivnim vezama mladih, a jedan broj njih (16%) dodaje kao uslov podršku stručnih saradnika ili ističe uslov da se zlostavljanje desi u školskom kontekstu (8%). Postoje i ispitanici koji ne znaju ili nisu razmišljali (6%), smatraju da to nije njihova uloga (3%) ili odgovaraju (2%) da bi trebalo uključiti druge relevantne aktere (roditelje, policiju).

Polovina ispitanika ocenila je sopstveno znanje u oblasti digitalnog RZN-a u emotivnim vezama mladih kao prosečno (54%), a još četvrtina (23%) kao dosta dobro. Ipak, 17% ispitanih kaže da ima slabo znanje u vezi sa ovom temom. Velika većina (86%) navodi da nije uključena u sprovođenje preventivnih programa i aktivnosti na ovu temu sa učenicima, što je češće zastupljeno kod nastavnika stručnih predmeta ($\chi^2 (1) = 4.989$, $p = .026$, $V = .166$). Tri četvrtine ispitanih (73%) smatra da škola treba da se bavi zaštitom i bezbednošću učenika od digitalnog RZN-a u njihovim emotivnim vezama, dok skoro svaki peti nije bio siguran da li je to zadatak škole, a skoro svaki deseti je imao negativan odgovor na ovo pitanje. Ispitanice u većoj meri od muškaraca smatraju da je to zadatak škole ($\chi^2 (2) = 6.110$, $p = .047$, $V = .172$), kao i nastavnici opštih predmeta ($\chi^2 (2) = 6.957$, $p = .031$, $V = .196$).

Pitani o tome šta bi im najviše značilo kao podrška u kompetentnom odgovoru na ispitivani problem više od polovine uzorka (56%) označilo je stručno usavršavanje (obuke), kontakte osoba iz relevantnih službi (54%), bolju multisektorsku saradnju (45%), edukativne materijale (41%), mentorsku podršku stručnjaka (19%) i specifična školska pravila u vezi sa ovom temom (16%). Ispitanice su u većoj meri isticale potrebu za edukativnim materijalima ($\chi^2 (1) = 10.363$, $p = .001$, $V = .226$) i kontakt osobama u relevantnim službama ($\chi^2 (1) = 6.189$, $p = .013$, $V = .175$). Po proceni učesnika, potrebe mladih u vezi sa ovom temom su edukacije i povećana svest o problemu, više edukativnog materijala (digitalnog i štampanog), više podrške i osnaživanja od strane stručnih lica, veće poverenje u roditelje i nastavnike, ali i promena stavova celog društva.

Diskusija i zaključak

Pregled literature koja odgovara predmetu ovog istraživanja ukazuje da u Srbiji do sada nije bilo istraživanja digitalnog nasilja koja se fokusiraju na RZN u emotivnim

vezama mladih. Stoga, bez obzira na ograničenja u načinu na koji je formiran uzorak škola i ispitanika i ograničenja u načinu ispitivanja pojave, zbog čega nije moguća generalizacija, rezultati ukazuju na stanje i pravac mogućih delovanja.

Ohrabruje odsustvo predrasuda kod ispitanika u odnosu na RZN, i specifično, prema digitalnom RZN u emotivnim vezama mladih, odnosno neprihvatanje opravdavanja nasilja. Ipak, ispitanici su mišljenja da postoji „rodna simertija“ u nasilnom ponašanju mladih (da devojke jednako kao i momci čine ova dela), što ne potvrđuju podaci ovog, ali ni drugih ovde pominjanih istraživanja (Bogavac i sar., 2015; Ćeriman i sar., 2015; EWL, 2017; FRA, 2014; Kalaitzaki, 2020). Umereno prisustvo rodni stereotipa moglo bi da bude artefakt merenja, usled karakteristika uzorka ili sklonosti davanja socijalno poželjnih odgovora. Više stereotipnih stavova pokazuju ispitanici u stručnim školama i muškarci.

I rezultati ovog istraživanja pokazuju da nema dovoljno znanja potkrepljenih informacijama o ispitivanim pojavama. Većina ispitanika ne zna da li je reč o ozbiljnim problemima, iako podaci srodnih istraživanja u Srbiji nedvosmisleno potvrđuju rasprostranjenost RZN (Bogavac i sar., 2015; Ćeriman i sar., 2015) i digitalnog nasilja (Kuzmanović i sar., 2019; Popadić i Kuzmanović, 2013). Potvrđuju se i velike rodne razlike u iskustvima devojaka i mladića kada je reč o svim oblicima digitalnog RZN-a, zbog čega iznenađuje učestao stav o „rodnoj simetriji“ nasilja. Naprotiv, što su oblici nasilja više izlažući, nose više stigme ili su opasniji, to je veća polna/rodna razlika u iskustvu mladih, odnosno devojke su mu znatno češće izložene. To stvara i rodne razlike u efektima, veće štetne posledice na devojke, kao i veći uznemirujući uticaj na vršnjake kada je reč o nasilju koje su iskusile devojke, što je važno imati u vidu u odnosu na prevenciju i mere zaštite. Podaci upućuju da su ispitanici iz stručnih škola znatno više informisani o konkretnim slučajevima RZN-a, uključujući digitalno nasilje, u odnosu na kolege iz gimnazija.

Rezultati samoprocene vlastitih znanja i veština za bavljenje navedenim temama opravdavaju uvođenje programa obuke i specijalizacije nastavnika i stručnih saradnika. Oni potvrđuju da im se mladi ne obraćaju za pomoć u situacijama kada su izloženi nasilju, uključujući digitalno RZN u emotivnim vezama, slično nalazima drugih istraživanja (Bogavac i sar., 2015; Ćeriman i sar., 2015; Popadić i Kuzmanović, 2013), što bi svakako trebalo menjati. Većina ispitanika smatra da teme ovog istraživanja treba da budu sadržaj njihovog rada sa učenicima u školi. Povećanje znanja i veština, izgradnja intersektorske komunikacije u zajednici i dobro poznavanje unutrašnjih procedura predstavljaju željene promene, za šta u našem kontekstu postoje korisni programi i sadržaji (Grujić, 2015; Đan, Jovanović, 2011; Ignjatović i Ileš, 2018; Ignjatović, Ileš i Delibašić, 2018; Ignjatović, 2018; Kuzmanović, Lajović, Grujić, Medenica, 2016; Kuzmanović, Zlatarović, Anđelković, Žunić-Cicvarić, 2019; Vranješević i sar., 2020; Ignjatović i Ileš, 2021). Mišljenja ispitanih o svojim i učeničkim potrebama pokazuju da bi intervencije trebalo usmeriti na veći broj aktera unutra i izvan škole, na više nivoa, ali pre svega, bilo bi važno da su ona sistemske, a ne (samo) fakultativne prirode.

Brojna strana literatura upućuje na značaj holističkog i višedimenzionalnog pristupa, istovremeno fokusiranog na specifične probleme mladih, uz uključivanje komponenti koje se odnose na pol/rod, uzrast i vrstu nasilja (Beltrán-Catalán, Zych, Ortega-Ruiz, & Llorent, 2018; Cascardi, Cascardi, King, Rector, & DelPozzo, 2018; Haselschwerdt, Carlson, & Hlavaty, 2018; Okumu, et al., 2020; Oriol, Miranda, & Amutio, 2019; Wells, Campbell, & Dozois, 2014; Zych, Viejo, Vila, & Farrington, 2019). Evaluacije preventivnih programa potvrđuju nedovoljnost orijentacije na individualne faktore, te se predlažu proaktivne strategije koje integrišu mikro (individualni), mezo (organizacioni) i makro (društveni) nivo delovanja i prilagođavaju se novim tehnološkim okolnostima (Henry, & Powell, 2014; Wells, et al., 2014).

Istraživanja potvrđuju da mladi u formalnom obrazovnom sistemu moraju dobiti informacije o riziku od digitalnog RZN, kao i pomoć u konkretnom slučaju, što kao ključnu potrebu ističe odgovarajuću obuku profesionalaca u školama (Crismaa, et al., 2004). Pozitivna školska klima i pripadnost školi imaju važnu ulogu u jačanju zaštitnih faktora, što može biti od posebnog značaja za mlade iz marginalizovanih društvenih grupa. Osnazivanje otpornosti, samopoštovanja i neopravdavanje nasilnog ponašanja, neki su od najznačajnijih psiholoških i individualnih aspekata zaštite, koje treba podsticati u školskom okruženju (Frison, et al., 2016; Livazović, & Ham, 2019; Marín Cortés, Hoyos De los Ríos, & Sierra Pérez, 2019; Wright, & Wachs, 2019). Kako vršnjaci imaju značajnu ulogu u pružanju podrške i saveta, edukacija mladih u školskom kontekstu dobija na važnosti (Okumu, et al., 2020; Perren, et al., 2012). Kada je reč o emotivnim vezama mladih i sprečavanju zlostavljanja i nasilja, pokazuje se da je od ključne važnosti teorijski pristup, odnosno način na koji se koncipira pol/rod i kako to utiče na sadržaj preventivnog programa (Carmody, 2009; Carmody, et al., 2009; Crooks, Jaffe, Dunlop, Kerry, & Exner-Cortens, 2019; Muñoz-Fernández, Ortega-Rivera, Nocentini, Menesini, & Sánchez-Jiménez, 2019).

Rezultati ovog istraživanja mogu imati *implikacije* na pedagoški rad u školama u Srbiji⁴. Postoji potreba sistematskog podsticanja svesti nastavnika i stručnih saradnika o važnosti uloge škole u prevenciji i rešavanju problema digitalnog RZN-a, ali i o značaju podsticanja rodne ravnopravnosti i eliminacije svih vrsta rodnih stereotipa i predrasuda. Potrebno je opremiti zaposlene u školama neophodnim znanjima i veštinama za rad sa učenicima na senzibilisanju i razvijanju svesti o digitalnom RZN i njegovim negativnim posledicama, jer su nastavnici i stručni saradnici značajni agenski promene. To uključuje i sprovođenje aktivnosti osnaživanja mladih, a posebno devojaka, da se suprotstave stereotipnim društvenim modelima.

Nužno je unaprediti poznavanje mehanizama i načina za prepoznavanje, prijavljivanje i reagovanje na pojavu svakog oblika nasilja, uključujući digitalno RZN-e u

⁴ Konkrtnete aktivnosti u tom pravcu preduzeo je i Autonomni ženski centar kroz projekat „Mogu da neću. Osnazivanje mladih, posebno devojaka, da se suprotstave digitalnom seksualnom i rodno zasnovanom nasilju u partnerskim vezama”, u partnersktvu sa CESI (Hrvatska), INDERA (Španija) i NANE (Mađarska), podržano od Evropske unije i Vlade Švajcarske.

emotivnim vezama mladih. Bilo bi nužno raditi na uspostavljanju pozitivne školske klime i kulture, jasnih pravila i procedura koje odgovaraju na potrebe učenika da budu bezbedni u realnom i digitalnom prostoru, uvažavajući polne/rodne razlike. To je preduslov za razvoj poverenja učenika u škole i školsko osoblje. Obučavanje nastavnika i stručnih saradnika, kao i učenika i roditelja, trebalo bi sprovoditi planski i sistematski. Proaktivan odnos škole treba da uključi sistematsku razmenu informacija i saradnju sa svim relevantnim institucijama i organizacijama u zajednici. Sve potrebe škole, nastavnika i drugih zaposlenih, učenika i roditelja, blisko su povezane sa postojanjem odgovarajućih resursa, dugoročnim praćenjem efekata sprovedenih mera i podsticanjem istraživanja koja povratno utiču na sistemске promene.

DIGITAL GENDER-BASED VIOLENCE IN EMOTIONAL RELATIONSHIPS OF STUDENTS IN THE PERSPECTIVE OF SECONDARY SCHOOL TEACHERS AND SCHOOL STAFF

Abstract

The subject of this research is teachers' perception of digital gender-based violence in emotional relationships of their students and assessment of their own competence and the role of the school. The goal of the research was to collect and analyze attitudes, experiences, knowledge, and needs of teachers and school staff regarding the afore-mentioned phenomenon that has, so far, not been researched in our context. In this exploratory, quantitative research, a structured questionnaire was used, created for this purpose. The research used convenience sampling and was implemented on a sample of 209 representatives from nine secondary schools in five cities of Serbia, and therefore does not allow the generalization of conclusions, but it does point to directions of action and further research needs. Results indicate that there is a moderate presence of gender stereotypes, more present in respondents from vocational schools and males. Most respondents do not know whether this is a serious problem and have never been informed about a concrete case. Those that have knowledge of such cases report on significant differences in the experiences of girls and boys concerning all specific forms of digital gender-based violence, with girls being more frequently exposed and with more negative effects. Almost every fifth teacher reports a low level of knowledge about this problem, with most of them not involved in prevention activities. According to teachers' opinions, interventions should be systemic and focus on a greater number of stakeholders in and outside the school.

Keywords: secondary school, teachers and school staff, digital violence, gender-based violence, emotional relationships of youth.

Literatura

- Beltrán-Catalán, M., Zych, I., Ortega-Ruiz, R., & Llorent, V. J. (2018). Victimization through bullying and cyberbullying: Emotional intelligence, severity of victimisation and technology use in different types of victims. *Psicothema*, 30(2), 183-188. DOI: 10.7334/psicothema2017.313
- Bogavac, Lj., Otašević, S., Cucić, V. i Popadić, D. (2015). *Prva nacionalna studija o društvenom problemu seksualnog zlostavljanja dece u Republici Srbiji*. Beograd: Incest trauma centar. Preuzeto septembar, 10, 2020 sa <https://bit.ly/2za-QGVM>
- Carmody, M., (2009). *Conceptualising the prevention of sexual assault and the role of education*. The Australian Centre for the Study of Sexual Assault, Australian Institute of Family Studies, Melbourne: Australia.
- Carmody, M., Evans, S., Krogh, C., Flood, M., Heenan, M., & Ovenden, G. (2009). *Framing best practice: National Standards for the primary prevention of sexual assault through education*. National Sexual Assault Prevention Education Project for NASASV. University of Western Sydney, Australia.
- Cascardi, M., King, C. M., Rector, D., & DelPozzo, J. (2018). School-Based Bullying and Teen Dating Violence Prevention Laws: Overlapping or Distinct? *Journal of Interpersonal Violence*, 33(21), 3267–3297. <https://doi.org/10.1177/0886260518798357> J
- Ćeriman, J., Duhaček, N., Perišić, K., Bogdanović, M. i Duhaček, D. (2015). *Istraživanje rodno zasnovanog nasilja u školama u Srbiji*. Beograd: Centar za studije roda i politike, Fakultet političkih nauka, Univerzitet u Beograd i UNICEF. Preuzeto februar, 10, 2022 sa <https://bit.ly/3cYhxTb>
- Chatzakou, D., Leontiadis, I., Blackburn, J., De Cristofaro, E., Stringhini, G., Vakali, A., & Kourtellis, N. (2019). Detecting Cyberbullying and Cyberaggression in Social Media. *ACM Transactions on the Web*, 13(3), 1-51. DOI: [10.1145/3343484](https://doi.org/10.1145/3343484)
- Crismaa, M., Bascellia, E., Pacib, D., & Romito, P. (2004). Adolescents who experienced sexual abuse: fears, needs and impediments to disclosure. *Child Abuse & Neglect*, 28(10), 1035–1048. DOI: 10.1016/j.chiabu.2004.03.015.
- Crooks, C. V., Jaffe, P., Dunlop, C., Kerry, A., and Exner-Cortens, D. (2019). Preventing Gender-Based Violence Among Adolescents and Young Adults: Lessons From 25 Years of Program Development and Evaluation. *Violence Against Women*, 25(1), 29-55. DOI: [10.1177/1077801218815778](https://doi.org/10.1177/1077801218815778)
- Dan, A., i Jovanović, N. (2011). *Prepoznaj nasilje u partnerskim odnosima – Vodič za mlade*. Novi Sad/Beograd: Pokrajinski Sekretarijat za rad, zapošljavanje i ravnopravnost polova i Autonomni ženski centar. Preuzeto februar , 10, 2022 sa <https://bit.ly/3f2LrHR>

- European Institute for Gender Equality (EIGE). (2017). *Cyber violence against women and girls*. Preuzeto februar , 10, 2022 sa <https://eige.europa.eu/publications/cyber-violence-against-women-and-girls>
- European Union Agency for Fundamental Rights (FRA). (2014). *Violence against women: an EU-wide survey - Main results*. Preuzeto etrieved februar , 10, 2022 sa <https://fra.europa.eu/en/publication/2014/violence-against-women-eu-wide-survey-main-results-report>
- European Women's Lobby - Observatory on violence against women (EWL). (2017). *#HerNetHerRights – Mapping the state of online violence against women & girls in Europe*. Brussels: European Women's Lobby. Preuzeto februar, 10, 2022 sa <https://bit.ly/3eYbYpv>
- Frison, E., & Eggermont, S. (2015). Exploring the relationships between different types of Facebook use, perceived online social support and adolescents' depressed mood. *Social Science Computer Review*, 34(2): 153–171. <https://doi.org/10.1177/0894439314567449>
- Frison, E., Subrahmanyam, K., & Eggermont, S. (2016). The Short-Term Longitudinal and Reciprocal Relationships between Peer Victimization on Facebook and Adolescents' Well-Being. *Journal of Youth and Adolescence*, 45(9), 1755–1771. <https://doi.org/10.1007/s10964-016-0436-z>
- Grujić, S. (ur.) (2015). *Priručnik za prevenciju rodno zasnovanog nasilja*. Beograd: Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije i UNICEF. Preuzeto februar, 10, 2022 sa <https://bit.ly/2y8tdnz>
- Haselschwerdt, M. L., Carlson, C. E., & Hlavaty, K. (2018). The Romantic Relationship Experiences of Young Adult Women Exposed to Domestic Violence. *Journal of Interpersonal Violence*, 1;886260518771679. DOI: 10.1177/0886260518771679.
- Henry, N. & Powell, A. (2014). The Dark Side of the Virtual World - Towards a Digital Sexual Ethic. In: N. Henry & A. Powell (Eds), *Preventing Sexual Violence: Interdisciplinary Approaches to Overcoming a Rape Culture*, 84-104. Basingstoke, UK and New York, US: Palgrave Macmillan.
- Ignjatović, T. (Ur.) (2018). *Zašto i kako o temi rodno zasnovanog nasilja u školskom programu u srednjim školama?* Beograd: Autonomni ženski centar. Preuzeto septembar, 10, 2020 sa <https://bit.ly/2yUB7kk>
- Ignjatović, T., Ileš, M. (Ur.) (2018). *Odgovor obrazovno-vaspitnih institucija na rodno zasnovano nasilje i nasilje u porodici – Zbirka stručnih tekstova*. Beograd: Autonomni ženski centar. Preuzeto februar, 10, 2022 sa <https://bit.ly/2Yg8NDV>
- Ignjatović, T., Ileš, M., Delibašić, A. (ur.) (2018). *Nulta tolerancija na rodno zasnovano nasilje – Priručnik za uključivanje tema rodne ravnopravnosti i rodno zasnovanog nasilja u nastavu i vaspitne aktivnosti srednjih škola*. Beograd: Autonomni ženski centar. Preuzeto februar, 10, 2022 sa <https://bit.ly/2KO8aJv>

- Ignjatović, T., Ilaš, M. (ur.) (2021). *Prevenција i odgovor na (digitalno) seksualno i rodno zasnovano nasilje - priručnik za nastavnike*. Beograd: Autonomni ženski centar. Preuzeto februar, 10, 2022 sa <https://bit.ly/3u7xZuz>
- Kalaitzaki, A., (2020). Cyberstalking Victimization and Perpetration Among Young Adults: Prevalence and Correlates. In: M. F. Wright (Ed.) *Recent Advances in Digital Media Impacts on Identity, Sexuality, and Relationships* (pp. 22-38). USA: IGI Global. DOI: 10.4018/978-1-7998-1063-6.ch002
- Kamal, M., & Newman, W. J. (2016). Revenge Pornography: Mental Health Implications and Related Legislation. *The Journal of the American Academy of Psychiatry and the Law*, 44(3), 359 – 367.
- Kuzmanović, D., Lajović, B., Grujić, S. i Medenica, G. (2016). *Digitalno nasilje – prevenција i reagovanje*. Beograd: Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije i Pedagoško društvo Srbije. Preuzeto, februar, 10, 2022 sa <https://www.unicef.org/serbia/media/5771/file/Digitalno%20nasilje.pdf>
- Kuzmanović, D., Pavlović, Z., Popadić, D. i Milošević, T. (2019). *Korišćenje interneta i digitalne tehnologije kod dece i mladih u Srbiji: rezultati istraživanja Deca Evrope na internetu*. Beograd: Institut za psihologiju Filozofskog fakulteta u Beogradu. Preuzeto februar, 10, 2022 sa <https://bit.ly/35dbzLs>
- Kuzmanović, D., Zlatarović, V., Anđelković, N., i Žunić-Cicvarić, J. (2019). *Deca u digitalnom dobu - Vodič za bezbedno i konstruktivno korišćenje digitalne tehnologije i interneta*. Užice: Užički centar za prava deteta. Preuzeto februar, 10, 2020 sa <https://uni.cf/2yUBjA4>
- Lemaigrea, C., Taylor, E. P., & Gittoesc, C. (2017). Barriers and facilitators to disclosing sexual abuse in childhood and adolescence: A systematic review. *Child Abuse & Neglect*, 70, 39-52. DOI: [10.1016/j.chiabu.2017.05.009](https://doi.org/10.1016/j.chiabu.2017.05.009)
- Livazović, G., & Ham, E. (2019). Cyberbullying and emotional distress in adolescents: the importance of family, peers and school. *Heliyon*, 5(6), e01992. DOI: [10.1016/j.heliyon.2019.e01992](https://doi.org/10.1016/j.heliyon.2019.e01992)
- Marín Cortés, A. F., De los Ríos, O. L., & Sierra Pérez, A. (2019). Risk and protective factors related to cyberbullying among adolescents: a systematic review, *Papeles del Psicólogo / Psychologist Papers*, 40(2), 109-124. <https://doi.org/10.23923/pap.psicol2019.2899>
- Marín-López, I., Zych, I., Ortega-Ruiz, R., Hunter, S. C. & Llorent, V. J. (2019). Relations among online emotional content use, social and emotional competencies and cyberbullying. *Children and Youth Services Review*, 108, 104647. <https://doi.org/10.1016/j.chilyouth.2019.104647>
- Monks, C. P., & Van Zalk, N. (2020). Adolescent Relationships in a Digital Age: What Do We Know and Where Does the Future Lie? In: N. Van Zalk, & C. Monks (Eds.) *Online Peer Engagement in Adolescence: Positive and Negative Aspects of Online Social Interaction*. London: Routledge.

- Muñoz-Fernández, N., Ortega-Rivera, J., Nocentini, A., Menesini, E., & Sánchez-Jiménez, V. (2019). The Efficacy of the “Dat-e Adolescence” Prevention Program in the Reduction of Dating Violence and Bullying. *International Journal of Environmental Research and Public Health*, 16(3), 408. DOI:10.3390/ijerph16030408
- Nasaescu, E., Marín-López, I., Llorent, V. J., Ortega-Ruiz, R., & Zych, I. (2018). Abuse of technology in adolescence and its relation to social and emotional competencies, emotions in online communication, and bullying. *Computers in Human Behavior*, 88, 114-120. DOI: 10.1016/j.chb.2018.06.036
- Okumu, M., Kim, Y. K., Sanders, J. E., Makubuya, T., Small, E., & Hong, J. S. (2020). Gender-Specific Pathways between Face-to-Face and Cyber Bullying Victimization, Depressive Symptoms, and Academic Performance among U.S. Adolescents. *Child Indicators Research*. <https://doi.org/10.1007/s12187-020-09742-8>
- Olumide, A. O., Adebayo, E., Oluwagbayela, B. (2016). Gender disparities in the experience, effects and reporting of electronic aggression among secondary school students in Nigeria. *British Medical Journal Global Health* 1(3), e000072. DOI:10.1136/ bmjgh-2016-000072
- Oriol, X., Miranda, R., & Amutio, A. (2019). Correlates of Bullying Victimization and Sexual Harassment: Implications for Life Satisfaction in Late Adolescents. *The Journal of School Nursing*. <https://doi.org/10.1177/1059840519863845>
- Pavlović, S. (2020). *Svest, iskustva i strategije srednjoškolk i srednjoškolaca za imenovanje problema digitalnog seksualnog i rodno zasnovanog nasilja - izveštaj za Srbiju*. Beograd: Autonomni ženski centar. Preuzeto februar, 10, 2022 sa <https://bit.ly/37s7LLs>
- Perren, S., Corcoran, L., Cowie, H., Dehue, F., Garcia, D’J., Mc Guckin, C., Sevcikova, A., Tsatsou, P., Völlink, T. (2012). Tackling Cyberbullying: Review of Empirical Evidence Regarding Successful Responses by Students, Parents, and Schools. *International Journal of Conflict and Violence*, 6(2), 283 – 293. DOI:[10.4119/ijcv-2919](https://doi.org/10.4119/ijcv-2919)
- Popadić, D. i Kuzmanović, D. (2013). *Korišćenje digitalne tehnologije, rizici i zastupljenost digitalnog nasilja među učenicima u Srbiji*. Beograd: Institut za psihologiju Filozofskog fakulteta Univerziteta u Beogradu. Preuzeto februar, 10, 2022 sa <https://www.unicef.org/serbia/publikacije/digitalno-nasilje-u-srbiji>
- Smahel, D., Machackova, H., Mascheroni, G., Dedkova, L., Staksrud, E., Ólafsson, K., Livingstone, S., & Hasebrink, U. (2020). *EU Kids Online 2020: Survey results from 19 countries*. EU Kids Online. DOI: 10.21953/lse.47fdeqj010fo
- Sorrentino, A., Baldry, A. C., Farrington, D. P., & Blaya, C. (2019). Epidemiology of Cyberbullying across Europe: Differences between Countries and Genders. *Educational Sciences: Theory & Practice*, 19(2), 74-91. <http://dx.doi.org/10.12738/estp.2019.2.005>

- Tokunaga, R. S. (2010). Following you home from school: A critical review and synthesis of research on cyberbullying victimization. *Computers in Human Behavior* 26(3), 277–287. DOI: 10.1016/j.chb.2009.11.014
- Vranješević, J., Maksimović, B., Lajović, B., Nikolić, J., Bunčić, M., Čukuranović, G., Trkulja, M., Grujić, S., Kraguljac, N., Radulović, V., Jović, Z. (2020). *Ka sigurnom i podsticajnom školskom okruženju – Vodič za škole*, Beograd: Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije. Preuzeto februar, 10, 2022 sa <https://uni.cf/3aLcqEj>
- Vuksanović, N. (2019). Karakteristike nastavnog osoblja u obrazovnom sistemu Srbije: Analiza zarada, rodne zastupljenosti i starosti nastavnika po obrazovnim nivoima. U D. Malidžan Vinkić (Ur.) *Program za kreiranje obrazovnih politika na osnovu podataka i rezultata istraživanja*. Beograd: Tim za socijalni uključivanje i smanjenje siromaštva Vlade Republike Srbije. Preuzeto februar, 10, 2022 sa <https://bit.ly/2YCWami>
- Wright, M. F., & Wachs, S. (2019). Adolescents' Psychological Consequences and Cyber Victimization: The Moderation of School-Belongingness and Ethnicity. *International Journal of Environmental Research and Public Health*, 16(14), 2493. DOI:10.3390/ijerph16142493
- Zych, I., Viejo, C., Vila, E., & Farrington, D. P. (2019). School Bullying and Dating Violence in Adolescents: A Systematic Review and Meta-Analysis. *Trauma, Violence, & Abuse*, 11;1524838019854460. DOI: 10.1177/1524838019854460.